

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Харківський національний університет внутрішніх справ

Факультет № 6

Кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

**з навчальної дисципліни «Історія держави і права зарубіжних країн»
обов'язкових компонент освітньої програми
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти**

**за темою 4: «Виникнення і розвиток державності та права в
грецькому античному світі»**

081 Право (правозастосування)

**м. Харків
2023 рік**

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 25.09.2023 № 8

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 р. № 5

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол від 22.09.2023 _№ 8

Розглянуто на засіданні кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін
(протокол від 18.08.2023 р. № 8).

Розробники:

1. Професор кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, доктор юридичних наук, професор Кириченко В. Є.
2. Доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат історичних наук, доцент Головка Б. Г.
3. Доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент Зайцев Л. О.

Рецензенти:

1. Професор кафедри міжнародного та європейського права юридичного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, доктор юридичних наук, професор Гавриленко О.А.
2. Завідувач кафедри теорії та історії держави і права факультету №1 ХНУВС, кандидат історичних наук, доцент Логвиненко І.А.

План лекції

1. Античний світ.

2. Афінська республіка.

2. 1. Виникнення держави.

2. 2. Суспільний лад.

2. 3. Державний лад. Реформи Солона, Клісфена, Ефіальта, Перикла.

3. Право Афін.

4. Судоустрій.

Рекомендована література:

Основна:

1. Страхов М. М. Історія держави і права зарубіжних країн: Підруч. – 2-е вид., перероб. та доп. – К.: Ін Юре, 2003.
2. Історія держави і права зарубіжних країн / Під ред. Л. М. Мймескулова. – Х, 2011.
3. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн / За ред. Гончаренка В.Г. - К., 1998.- Т. 1 і 2.
4. Хрестоматія по истории государства и права зарубежных стран / под ред. Л.Н.Маймескулова. – Х., 2011.
5. Антология мировой правовой мысли. В 5 т. – М. : Мысль, 1999.

Додаткова:

1. Макаруч В. С. Загальна історія держави та права зарубіжних країн. – К.: Ін Юре, 2001. – 624 с.
2. Рубаник В. Є. Лекції з історії держави та права зарубіжних країн. – Х.: Одиссей, 2003. – 386 с.
3. Федоров К.Г. Історія держави і права зарубіжних країн. - Київ, 2002.

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. ООН // <http://www.un.org/ru/>.
2. Internet Modern History Sourcebook // <http://www.fordham.edu/halsall/mod/modsbook.asp>.
3. Електронна бібліотека підручників // <http://www.info-library.com.ua/>.
4. "Історія на Vuzlib.net" // <http://www.history.vuzlib.org/>.

Текст лекції

1. Античний світ

Слово «античний» (лат. *Antiquus*) означає «стародавній». Так називали історію Стародавньої Греції та Стародавнього Риму, коли ще не було відкрито історію Єгипту, Вавилону та інших, набагато більш стародавніх а отже, набагато більш «античних» держав. Починаючи з кінця XIII століття (багато в чому завдяки експедиції Наполеона до Єгипта), було виявлено та потім прочитано історію набагато більш стародавню, але термін «антична» вже було «окуповано» Грецією і Римом та за ними й залишився. Однак поняття «античний» означає набагато більше, ніж просто Греція і Рим. Античний світ – це особливий тип історії, який складається в умовах розвиненого громадянського суспільства, коли воно домінує над державою. Якщо в «азійському» типі суспільство є простим продовженням держави, то в античному держава є продовженням суспільства.

Глибокою основою античної цивілізації є господарський порядок, заснований на приватногосподарських відносинах. В античному типі держава не є монополістом господарських відносин, як це було в «азійських» цивілізаціях. Тут суспільство, а отже, й особистість мають економічний та політичний суверенітет, особистість володіє великими ступенями свободи, є історично більш активною і тому створює більш високу гуманістичну культуру. Якщо «азійське» суспільство звернене до «порядку», то античне — до людини.

Звичайно, це найзагальніші, «контурні» характеристики двох типів історії та цивілізації. Зсередини вони не такі «прості» і мають набагато глибший та багатіший зміст. (Зазначимо, що рецидиви «азіатчини» можуть зустрічатися і в античному типі, а вкраплення «античного духу» - в «азійських» культурах.): антична історія, антична культура, антична держава і право-основа європейської історії та європейської цивілізації. Для сучасного європейця античність – його «батьківський дім». Тут ми вчилися читати і писати, міркувати про початки Світобудови, осягали ази історії, світ мистецтва, вчилися життєрадісному погляду на світ і людину; скільки існує світ, люди вивчатимуть античну

філософію; імена великих «антиків» Гомера, Арістотеля, Платона, Геродота, Олександра та Цезаря вже ніколи не зітруться з пам'яті людства. Для нас, правників, античний світ – це школа політики, державності, школа демократії та тиранії, школа права. Проходячи колами античної історії ми подібно до великого Данте прозираємо людський світ; тут з «Капіталійської вишини» спостерігаємо, як зароджуються демократії, як і чому вони перетворюються на гігантські імперії та згодом руйнуються під тягарем власних суперечностей. Підступаючи до Брами Античності, ми мусимо, як і великий Флорентинець, сказати собі: «Тут треба, щоб душа була твердою, тут страх не має давати пораду».

Античний Світ – це перш за все світ Середземномор'я. Починаючи вивчення історії будь-якої держави, корисно попередньо ознайомитися з її географією. Інакше політична історія постає як абстрактна схема, де присутні тільки одні намальовані на дощечках імена («Англія», «Франція» і т.д.), подібно до того, як це мало місце у театрі Шекспіра, де замість декорацій на сцені виставлялися таблички з написами «ліс», «ріка», «гори» та ін. Особливо це стосується політичної історії Стародавньої Греції, де географія прямо диктує форми організації суспільства.

Отже, ми вирушаємо до Античного світу. Якщо попливемо Чорним морем на захід, увійдемо біля берегів Туреччини через пролив Босфор («перевезення биків») до крихітного Мармурового моря («Пропонтида»), потім через пролив Дарданелли (тут колись правив легендарний цар Дардан) увійдемо до Егейського моря (володіння легендарного царя Егея – батька Тесея), повернемо на південь, огинаючи лівим бортом знамениту Трою, то перед нами відкриється ув'язнена між Балканським півостровом із заходу та узбережжям Малої Азії зі сходу морська країна Егеїда - вигадливо порізані береги південного краю Балканського півострова (Пелопоннес), сотні великих та малих островів, серед яких виділятимуться з півночі на південь Лесбос, Хіос, Самос, Родос, група Кікладських островів з найбільшим з них – Санторіном, і, нарешті, - найбільший острів Крит. Пройшовши на захід між Критом та Пелопоннесом, ми увійдемо до Іонічного моря, тут натрапимо на Апеннінський півострів (Італія) і, огинаючи

його та ідучи на захід, досягнемо східного берега Африки з його таким ненависним для римлян Карфагеном. Все, що входить до басейну Середземного моря між східним узбережжям Африки та західним узбережжям Малої Азії, і є Античним Світом. Егеїда – світ Стародавньої Греції, Апенніни – володіння Стародавнього Риму, який з часом поглинув усе Середземномор'я й оточуючі його країни та народи.

З першого погляду на світ Середземномор'я видно, що тут зовсім інші природні умови розвитку людського суспільства, ніж на неозорих рівнинах Євразійського континенту або в долинах Ніла, Тигра та Євфрата, Янцзи та Хуанхе. Тут немає умов для «гідравлічних» аграрно-общинних деспотій, просто немає місця, де могли б зібратися в одних кордонах 50 мільйонів людей, як було, наприклад, у Стародавньому Китаї; тут немає умов для укорінення та просування цивілізації за допомогою плуга та сокири, як на рівнинних просторах Росії, тут головні ландшафти – морські та головні комунікації – морські. Сотні островів, порізанисть та важкопрохідність прибережних територій ускладнюють консолідацію окремих «народів» в одну велику державу (як, наприклад, в Єгипті чи Вавилоні), тому тут державність представлена багатьма окремими містами-державами (Арістотель налічував 158 держав-полісів). Лише зрідка та й ненадовго тут виникають (для ведення спільних військових дій) об'єднання міст – полісів (Афінський морський союз). Невеликі розміри міст-держав полегшують розв'язання проблем управління: народні збори та ради старійшин у змозі безпосередньо бачити власну державу та управляти всім життям суспільства без посередництва численної бюрократії, як це було в гігантських державах Азії. Держави тут спочатку успадковують свої форми від родового ладу: народ – народні збори – рада старійшин – виборні вожді – нечисленна виборна адміністрація. Щоправда, зміст цих форм буде зовсім іншим, ніж той, про який писав Л. Морган, як про «свободу, рівність та братерство прадавніх родів». Найважливіша риса Античного світу – слабкий розвиток державної власності та господарювання, приватного володіння та приватної власності, що в свою чергу визначає потребу в ринкових відносинах.

Тривалий час вважалося, що політична історія Східного Середземномор'я розпочинається з «гомерівських» часів, тобто з XII-IX століть до н.е.. Однак, починаючи з XIX століття, тут було відкрито цивілізацію явно «державну», яка є старшою власне за «грецьку», щонайменше, на дві тисячі років. (Ситуація, схожа на відкриття на початку XX століття цивілізації Мохенджо Даро та Хараппи в Індії.) Аби була зрозумілою політична історія Античного світу, слід торкнутися його географічної та етнічної історії. Колися ще до появи людини нинішня Егеїда була частиною материка, що поєднував Балкани з Малою Азією. Під цією територією проходить тектонічний розлам земної кори. Тектонічні процеси ще до появи людини призвели до опускання суші, на місці якої утворилися численні острови та гористі порізані береги Егеїди. Біля південного краю сьогоденного Пелопоннесу близько 25 тис. років до н.е. на місці нинішніх Кікладських островів унаслідок вулканічних процесів утворився острів Стронгеле («Круглий»), який пізніше назвали Санторін («Свята Ірина»). Південніше за Санторін, у 120 кілометрах від нього, утворився великий острів Крит. У такому вигляді застали Егеїду поселенці, що з'явилися тут.

Етнічна історія Егеїди тісно пов'язана з Балканами. Основними учасниками етногенезу, а отже, й утворення державної історії в Егеїді та материковій Греції були чотири етноси: 1) невідомі нам за мовною належністю поселенці острова Крит, які, за припущенням, прийшли з Малої Азії або Балкан та утворили тут у III-II тисячоліттях до н.е. блискучу Мінойську цивілізацію та Мінойську державу. Вони не були індоєвропейцями. Їх писемність та мову (лінійний «лист А», «фестський диск») й досить не прочитано; 2) не були греками і найдавніші етноси материкової Греції, - це були здебільшого пелаги, що у період ахейської (грецької) експансії частково винищені, частково асимільовані ахейцями; 3) на рубежі XIII-XII століть до материкової Греції вторгаються, як вважають, з Придунав'я через Балкани, племена ахейців; 4) у XII-IX століттях до материкової Греції вторгаються знову ж таки з Придунав'я дикі племена дорійців, розтрощуючи на своєму шляху блискучу Крито-Мікенську цивілізацію. Названі чотири групи етносів, частково винищуючи один одного,

частково асимілюючись, утворили народ, який ми сьогодні називаємо греками, а самі вони іменують себе еллінами.

Політичну історію Егеїди подано низкою культур та державних утворень, що змінюють одне одного. (У літературі їх часто називають «цивілізаціями».) Найбільш рання з них – Мінойська держава, що досягла розквіту в третій половині II тисячоліття до н.е. Геологічна катастрофа (1450 рік до н.е.) розтрощила цю державу. Ослаблена, вона без зусиль була завойована ахейцями, які, прийнявши багато елементів Мінойської цивілізації, заснували в Егеїді Крито-Мікенську цивілізацію з головним її містом – «злато багатими Мікенами». Починаючи з середини XII століття до н.е., крито-мікенський світ піддається навалі дорійців з півночі Балкан. Набагато більш відсталі в культурному та соціальному розвитку, що жили ще родовим станом, однак мали залізну зброю, дорійці зіграли роль гуннів Античного Світу. Вони розтрощили крито-мікенський світ, зруйнували міста, відкинули розвиток країни на декілька століть назад. XI-IX століття в історії Греції мають назву «темних часів», або «гомерівським періодом». Тільки з VIII століття до н.е. відроджуються цивілізація та державність, але це вже не могутня Мінойська держава і не крито-мікенська державність з царями-басілеями, а світ міст-держав з переважно республіканським ладом. Важливу роль в історії цього світу мусили відіграти Афіни. Але спочатку Греція мала пройти крізь Мінойську та Крито-Мікенську державності.

2. Афінська республіка

2. 1. Виникнення держави

Афіни не випадково стали культурним та політичним вождем Греції: їх не зачепила руйнівна дорійська навала. Афінська держава і право – класичний зразок стародавньої демократії, заснованої на приватногосподарських відносинах (античний спосіб виробництва). Розквіту сягає у V-IV століттях до н.е. Афіни розташовані у районі Аттики, південно-східній частині Пелопоннесу. До VIII століття до н.е. тут існували декілька родових общин, об'єднання яких – синойкізм приписується легендарному царю Тесею.

Синоїкізм, скоріше за все тривав декілька сотень років, об'єднавши прадавніх жителів Аттики — пеласгів з ахейцями та дорійцями. Спочатку Афінами управляли царі — басилеї (Тесей, Кекроп та ін.), з 683 року до н.е. почали обирати вищих посадових осіб — архонтів (грець — регент) у числі дев'яти. Архонт-епонім очолював міську адміністрацію (його іменем називався рік), архонт-басилей виконував релігійні функції, архонт-полемарх командував військами, шість архонтів-фесмофетів управляли судовими справами. На VI століття до н.е. Афіни являють собою типове місто-поліс, що поєднує чотири племені - філи, кожна по 100 родів. Філа складалася з трьох тритій та 12 навкрарій (створені для будівництва кораблів, згодом перетворилися на адміністративні округи). Зберігаючи зовнішню родоплемінну структуру та інститути родового ладу, афінське суспільство вже за гомерівських часів роздирається гострими соціальними суперечностями. Громадяни поділялися на стани: евпатридів (шляхетних), геоморів (землеробів), деміургів (ремісників), іноземців-метеків та рабів. Практично всю владу було зосереджено в ареопазі — органі аристократії, що підкорив собі народні збори (агору). На початку VI століття до н.е. інститути родового ладу були вже не в змозі стримувати соціальні суперечності та захистити суспільство від засильства аристократії. Розкрадаються землі, надбання храмів, багатьох бідняків зганяють за борги з земель, продають в рабство за кордон. Подальший розвиток афінської державності відбувається у жорстокій боротьбі народу з аристократією.

2. 2. Суспільний лад

Суспільний лад Афін (відповідно й інших античних міст-держав) зазвичай характеризується як рабовласницький. Звідси походять терміни «рабовласницька держава» та «рабовласницьке право». Якби йшлося про те, чи були в Афінах чи в Римі раби, не виникало б жодних спорів про проблему рабовласництва. Раби були й багато. Але у свій час у марксистській літературі відповідно до доктрини «способів виробництва» та «суспільних формацій» було сформульоване положення про «рабовласницький лад» як обов'язковий універсальний етап історії для усіх країн та народів. У зв'язку з цим виникає запитання: що таке

«лад»? Вочевидь, це певний обов'язковий порядок, який характеризує «конструкцію» суспільства, його суттєві характеристики. Конструкція суспільства (його тип, «модель») має визначатися якимось системоутворюючим критерієм. Для рабовласницького ладу таким критерієм вважається наявність рабів. Проте у давнину та середні віки раби були в усіх державах, але не всі вони визнаються «рабовласницькими». Останніми є лише ті, в яких праця раба була основою виробництва. До цього в Античному Світі наближалися Афіни інші грецькі міста-держави, та особливо Рим періоду імперії. Прадавні автори сильно перебільшували чисельність рабів у грецьких полісах. Так, письменник III-II століття до н.е. Ктесикл називав для Аттики цифру в 400 тис. рабів, Арістотель – 470 тис. для Егіни, Тімей – 640 тис. для Коринфа. Ці цифри некритично повторювалися в радянській літературі, аби підтвердити наявність «рабовласницької формації». Насправді рабів було набагато менше. Так, за розрахунками Ю. Белоха, в Аттиці на початок Пелопонесської війни проживало приблизно 100 тис. громадян, 30 тис. метеків та до 120 тис. рабів разом з жінками та дітьми¹. На цей час вважається, що в Афінах у період їх розквіту проживало 172 тис. громадян, урахувуючи жінок та дітей, 28 тис. метеків та 115 тис. рабів, з яких більшу частину складали жінки та діти².

У цілому можна припустити, що раби становили половину або навіть одну третю частину населення Аттики. Безумовно, це є найважливішою рисою античної цивілізації та античного «суспільного ладу». Але для самих афінян набагато важливіше значення мали поділ громадян на евпатридів, геоморів та деміургів, запекла боротьба селянства проти земельної аристократії, у перебігу якої формувалася афінська демократія (як і в Римі, боротьба між патриціями та плебеями у перебігу становлення Римської республіки). Крім рабів, існують громадяни, метеки; громадяни запекло ворогують між собою, вони поділені на класи та розряди; за власністю і правами; одні громадяни можуть бути

---

¹ Белох, Ю. Греческая история [Текст] / Ю. Белох. - М., 2008. - 205-206.

² Древняя Греция [Текст]. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. - С.243.

архонтами, інші — ні, одні можуть бути обрані до ареопагу, інші — ні. Це все належить до «суспільного ладу»? Запитання риторичне. Звідси напрошується такий висновок: за допомогою однієї плоскої формули неможливо виразити стан суспільства. Критерії «суспільного ладу» є мобільними, вони «гуляють» у часі і просторі; в одному випадку на передній план виступає дихотомія: раби — вільні, в іншому — евпатриди та демос.

Усім стародавнім суспільствам був притаманний поділ на станові групи: в Індії — брахми, кшатрії, вайшї, шудри, у Вавилоні — авілуми та мушкенуми, в Афінах (та інших містах-полісах Греції) — евпатриди, геомори, деміурги; в Римі — патриції та плебеї. Що було початковим критерієм такого поділу? Скоріше за все — родова належність. Уже на ранній стадії родового ладу старші та молодші роди перебували у нерівному становищі. При ускладненні родоплемінного ладу в перебігу «неолітичної революції» молодші, «дочірні» роди були підпорядковані «старшим», батьківським родам. Старші та молодші родові групи утворювали в сукупності «народ». Але до «народів» примикали «чужі» - осколки інших «народів», скорені, «союзники», усякого роду ізгої і под. Вони не мали родинних зв'язків з домінуючими родовими групами, не належали до «народу», до «наших» і тому потрапляли у нерівне становище. Звернемо увагу на два терміни: грецький «евпатрид» та римський «патрицій». В основі того й іншого — корінь «патр», який є основою батьківського статусу (патер, патріарх, папа, падре). Евпатрид, як і патрицій, - це «той, що має батька», кровною спорідненістю прив'язаний до «нас» та як «наш» має всі права нашого роду. Чужинці, прийшли, «не наші» не мали «наших» прав, насамперед, права володіння землею та участі у вирішенні спільних справ.

Етнічний статус перетворювався на статус соціальний, правовий. Так з'явилися шудри, мушкенуми, метки, періеки, плебеї. Прадавнє право було суто «народним», воно належало тільки «нам». Основними «класами» Афін були евпатриди, геомори, деміурги, метки та раби. Евпатриди («шляхетні») - земельна аристократія Афін. Їм належало виключне право засідати в ареопазі, з їх числа обиралися базилевси, архонти та інша адміністрація; геомори становили основну

частину землеробського населення Афін; деміурги займалися ремеслом. Метеки хоча й були вільними людьми, але, будучі іноземцями, не громадянами Афін, були неповноправними, хоча й сплачували особливий податок «метекийон» та могли призиватися до армії. Раби рекрутувалися головним чином з числа військовополонених або куплялися та були зовсім безправними. Вони поділялися на приватних і державних. Останніх використовували на тяжких роботах у Лаврійських срібних рудниках, що належали державі, частково слугували в поліції або як дрібні службовці.

2. 3. Державний лад. Реформи Солона, Клісфена, Ефіальта, Перикла

Стан афінського суспільства красномовно описано в елегіях Солона (642-559 роки до н.е.). Солон – видатна фігура давнини, якого відносили до її «семи мудреців». Збіднілий представник знатного роду Кодридів, належачи до середнього класу, він багато подорожував, побував в Єгипті, Іонії, на Криті, в Малій Азії, спілкувався з тамтешніми політиками та жерцями, прославився як воєначальник у війні афінян з мегарами, відомий також як видатний поет; в Афінах користувався повагою серед як аристократії, так і демосу. Солон розумів, що розорення народу аристократією, посилення суперечностей є небезпечними для Афін. Він звертався до аристократії:

*Сытость - надменности мать. Коль приходит богатство большое,
Тут не щадят ничего ни из сокровищ святых, ни из народных богатств;
Они грабят, откуда придется и не боятся совсем правды уставов святых.*

Малюючи народні нещастя, Солон писав:

*Ведь супостатов руками терзается город желанный
В страшных кровавых боях, милых злодеям одним.
Эти несчастья в отчизне творятся, из бедного ж люда
Много в чужую страну вдаль поневоле идет
Проданных в тяжкое рабство, влачащих позорные цепи
И поневоле несут горькую долю рабов.*

Солон грізно застерігав аристократію:

Вы, богачи, успокойте в груди ненасытное сердце.

Много досталось вам благ, ими пресытились вы.

Знайте же меру надменному духу, не то покоряться

Мы перестанем и вам будет не по сердцу то.

Солон у 594 році до н.е. проводить низку реформ. Обраний архонтом, він скасовує боргову кабалу, проводить «сисахфію» (струшування) – прибирає з полів селян боргові камені, за рахунок оподаткування багатих викупає афінян, що були продані в рабство за борги, та повертає їх на батьківщину. Аби потіснити ареопаг – оплот аристократії – Солон засновує Раду чотирьохсот – буле, поділяє афінських громадян на майнові розряди: пентакосіомедимнів – тих, що мали п'ятсот медимнів зерна або інших продуктів (медимн – близько 50 літрів), вершників (300 медимнів), зевгітів (200), фетів (менше 200). Ті, що не мали прибутку від землі, були зараховані до розрядів відповідно до грошового стану з розрахунку: 1 медим зерна – 1 драхма. Пентакосіомедимни мали робити поставки для армії, вершники – слугувати за власний рахунок у кінноті, зевгіти – у важко озброєній піхоті (гопліти), фети – у легкій піхоті (гімнети). Перші два розряди обиралися на всі посади, третій розряд не міг обиратися в архонти, фети могли лише голосувати на народних зборах. Солон також заснував суд присяжних – геліею у складі 6000 людей.

Після Солона в Афінах встановлюється одноособове правління (тиранія) Пісістрата (600-528 роки до н.е.), якого підтримали маси селян. Конфіскувавши частину землі в аристократії, Пісістрат поділив її серед малоземельних селян.

Після смерті Пісістрата (528 рік до н.е.) та короткого періоду правління його синів Гіппія та Гіппарха вождем демосу стає Клісфен. У 509-507 роках до н.е. він проводить низку реформ в інтересах демократії. Родові філи замінюються на десять територіальних, кожна філа складалася з приморської, сільської та міської третій, що приводило до змішування родових угруповань та надавало перевагу демосу. Раду чотирьохсот було замінена на Раду п'ятисот – по 50 громадян від кожної філи. З 501 року до н.е. обирається колегія 10 стратегів при архонті-полемарсі. Для управління фінансами обиралася колегія 10 аподектів. Клісфен зміцнює місцеве самоврядування. Десять філ були поділені на 100 демів,

кожний з яких обирав свого демарха. Дем мав свою скарбницю. Надалі кількість демів збільшилась до 174. Громадянство тепер визначалося належністю не до роду, а до дему. Прийшли, метки та навіть частина рабів також отримали громадянські права. Це було зроблено для посилення ролі власного міського населення в політичному житті. Клісфен увів процедуру ostracismu – вигнання небезпечних для республіки осіб народними зборами шляхом таємного голосування.

Велике значення в історії афінської державності мали греко-персидські війни (500-449 роки до н.е.) та пов'язана з ними діяльність Фемістокла, Ефіальта та Перикла. Війна з Персидською державою викликала необхідність об'єднати грецькі поліси, створити сильний флот і одночасно загострила суперечності між аристократами-аграріями та демосом.

Будівництво сильного флоту зміцнювало позиції торговельно-ремісницької частини населення у житті держави та суперечило інтересам аристократії. Запеклий опір консерваторів було придушено низкою ostracismu: у 486 році до н.е. вигнаний Мегакл, у 485 – Ксантип, у 483 – Арістид. У 488 році до н.е. було завдано удару по ареопагу: він почав обиратися жеребкуванням та втратив колишнє значення. Провідна роль перейшла до колегії 10 стратегів, що обиралися за філами простим підняттям руки (хиротонією). У 477 році до н.е. створюється морський союз грецьких міст на чолі з Афінами, що швидко перетворюється на Афінську морську державу (Архе).

За рахунок союзної скарбниці афінська демократія отримала потужну фінансову опору. Саме цією обставиною багато в чому пояснюється «золоте століття Перикла», коли в Афінах усталюється демократія, розквітають зодчество, мистецтво, література, філософія. У 462 році до н.е. за ініціативою архонта Ефіальта ареопаг було позбавлено майже усіх повноважень, за ним залишилися дрібні кримінальні справи. Після вбивства олігархами у 461 році до н.е. Ефіальта його справу продовжив обраний стратегом Перикл (495-429 роки до н.е.) - один з найбільших афінських державних діячів. Він увів плату за відвідування народних зборів, участь у суді, раді п'ятисот, роботу на обраних

посадах; громадянам видавалися гроші для відвідування театру, якому держава надавала великого значення. За правління Перикла велося широке будівництво. Афіни стали осередком науки, мистецтва, літератури, театру в усій Елладі. Перетворення Делоського союзу загостило суперечності Пелопонесського союзу на чолі зі Спартою з Афінською морською державою та призвело до Пелопонесської війни (431-404 роки до н.е.), до якої втяглися усі міста-держави Греції. Війна знекровила і Афіни, і Спарту, в Егеїді посилювався вплив Персії. Афінський морський союз розпався. Піднесення на півночі Балкан Македонії та поразка антимакедонської грецької коаліції, до якої входили й Афіни, у битві біля Херонеї (338 рік до н.е.) спричинили підкорення Афін Македонії, а надалі, з 146 року до н.е. – Риму. Причиною занепаду афінської державності стали не тільки нескінченні внутрішні суперечності між демократією та аристократією у грецькому світі та не тільки війни, а й головним чином та обставина, що полісна політична культура історично себе зжила і мала підкоритися Римській світовій державі.

3. Право Афін

Афіняни не залишили після себе такого правового спадку, як римляни. Єдиним відомим кодексом Афін були Закони Драконта (621 рік до н.е.) – можливо, перший запис законів звичаєвого права, що мали за мету обмежити свавілля суддів-евпатридів. Закони скасовували кровну помсту, жорстоко карали за найдрібніші злочини. Смертну кару призначалося за дрібну крадіжку, «дозвільний спосіб життя», не говорячи вже про більш тяжкі злочини. Закони Драконта було частково скасовано, частково пом'якшено Солоном. Надалі афінське право не кодифікувалося, хоча йшлося його інтенсивне розроблення.

Принципами державного права Афін були громадянська рівноправність та верховенство народу. Кожному громадянину з 20 років належали право участі в народних зборах, законодавча ініціатива, право критикувати будь-яку посадову особу, право переслідування у суді будь-якого злочину. Народні збори видавали закони, обирали архонтів, стратегів, воєначальників, оголошували війну, укладали мир, контролювали посадових осіб, затверджували бюджет, були

верховним судом у найважливіших справах. Голосування проходило відкрито, крім випадків остракізму. Рішення зборів оформлювалися протоколом та розпочиналися формулою: «Постановила Рада та Народ». Рада п'ятисот, геліея, ареопаг, колегії архонтів та стратегів були підконтрольними народним зборам. Афіняни не знали поняття кворуму: вважалося, що громадяни, які не явилися на збори, довірили своє право присутнім. Будь-який громадянин на народних зборах міг опротестувати запропонований закон чи рішення. Такий протест-обвинувачення «графі параномон» розглядався судом присяжних під головуванням архонтів-фесмофетів. Якщо протест пропонував скасувати закон чи рішення, тоді на автора закону, якщо його не підтримала 1/3 суддів, накладався штраф.

Афінська демократія, звичайно, не поширювалася на рабів та метеків. Співвідношення в Афінах вільних, метеків та рабів точно не відоме. Можна припустити, що вільних громадян з родинами було 60 тис., метеків – 25 тис., рабів – 70 тис. Раби в Афінах коштували досить багато. У 418 році до н.е. раб-чоловік коштував у середньому 167 драхм, жінка – від 135 до 220 драхм, раби-ремісники коштували більше (бик в Афінах коштував п'ять драхм). Раб не вважався особистістю, хоча в Афінах заборонялися самочинні розправи з рабами. Раб жорстокого хазяїна міг скористуватися правом сховища у храмах, де він вважався недоторканим та міг бути перепроданим іншому хазяїну. Державні раби мали власне житло, родину, вели власне господарство. Значну кількість рабів використовували в державному апараті. Державні раби охоронялися законом та у разі образи могли через заступника-простата звернутися до суду по захист. У разі військової небезпеки держава могла звільняти державних рабів, аби використовувати їх як воїнів. Вони ставали метками, сплачуючи при цьому податок у три оболи (2/6 драхми). Метками були осілі в Афінах іноземці. Вони займалися торгівлею, ремеслом та сплачували податок метойкіон. Метеків розписували за демами, вони одночасно з громадянами сплачували військовий податок «ейсфору»; багаті брали участь у літургіях (витрати зі своєї власності

на громадські потреби); метек повинен був мати опікуна – простата з числа афінських громадян.

Цивільне право. Об'єктами власності були земля, худоба, раби, нерухомість, кораблі, майстерні, продукти сільського господарства. Значним чином було розвинено державну власність: землі та пасовища, що здавалися в оренду, оливкові гаї, флот, будівлі, храми, державні раби, лаврийські срібні рудники, державна скарбниця. Багаті громадяни та метки в порядку «літургії» за чергою несли витрати на театральні видовища, святкування, будівництво та утримання кораблів. Афінське право ще розрізняло власність та володіння і не знало терміна «власність». Існує поняття «ousia» - сукупність речей та благ, якими володіє власник. Власність вважається нібито наданою общиною, державою, і архонти, вступаючи на посаду, заявляли, що зберігають за кожним громадянином те майно, яке йому належить. Земельні наділи іменувалися «kleros» - «жереб», а їх власники – клерухами. Афінському праву відомі зобов'язання з договорів та деліктів, за термінологією Арістотеля («Етика Нікомаха») – «вільні» та «мимовільні». Договірні зобов'язання забезпечувалися завдатком, заставою, поручництвом, до Солона – також само заставою особи. Звичайними були договори купівлі-продажу, найму, особистого найму та підряду, позики, поклажі, широко практикувалися договори товариства, особливо корабельного, банківського, торговельного. Грошовими одиницями були талант – 26,2 кг срібла, що дорівнювало 6000 драхам; одна драхма – 4,36 г срібла, становила шість оболов. Основною монетою була тетрадрахма (чотири драхми). Медимн зерна (близько 50 літрів) коштував одну драхму, бик — п'ять драхм, прадавній пожитків мінімум родини – 1/3 драхми. Плата посадовим особам складала від двох до шости оболов на день. Морська торгівля та обіг іноземних грошей спричиняли розвиток міняльної та банківської справ. Звичайними відсотками були 12–18% на рік. Афінські громадяни, на відміну від метеків та тих, кого відпустили на волю, не платили прямих податків, за винятком надзвичайного військового податку ейсфору.

Шлюбно-сімейне право Афін спирається на моногамію. Шлюби могли укладатися між громадянами різних полісів, для чого між ними укладалися шлюбні союзи, але категорично заборонялися між громадянами та метеками, тим більше рабами. Спільне життя раба з рабинею не вважалося справжнім шлюбом.

Кримінальне право Афін приділяє найбільшу увагу державним злочинам. Зрада міста (ейсангелія), обман народу, образа богів, заперечення державної релігії, введення в оману народних зборів каралися смертною карою (за невір'я було засуджено на смертну кару Сократа). Публічними правопорушеннями вважалися також злочини проти родини, погане поводження з дітьми або дітей з батьками, опікуна з сиротами, перелюбство (чоловіку можна було вбити на місці), викрадення дівчат. Злочинами проти особистості були вбивство, нанесення побоїв, наклеп, образа. Нічного злодія можна було вбити на місці. Найтяжчим злочином вважалося залишення баз належних похорон воїнів, що пали в бою. У 406 році до н.е. афінські стратеги одержали перемогу над спартанцями в бою при Аргенуських островах. Прибувши до Афін, стратеги-переможці розраховували на тріумф, але за постановою народних зборів їх було страчено, оскільки вони не поховали воїнів, що пали в бою.

4. Судоустрій

Суд в Афінах характеризувався різноманітністю форм процесу. На народних зборах розглядалися справи про повалення демократії, змови, злочинні співтовариства, умисні здавання міста, війська, флоту. Геліейя розглядала справи про найважливіші державні та посадові злочини, була апеляційною інстанцією. Ареопаг вирішував справи про умисні вбивства, отруєння, підпали. Суд ефетів розглядав справи про умисні вбивства, каліцтва, вбивства метеків, дозволені вбивства. Державна зрада, зрадництво, змова проти демократії, нечесність, безбожництво, умисне вбивство каралися смертною карою: пропонували або випити чашку з отрутою (так було страчено Сократа), або давали, на вибір, меч чи мотузку і триденний строк для самогубства. Поширеними були продаж у рабство, вигнання, позбавлення громадянських прав (атимія), конфіскація майна та грошовий штраф. Той, хто був засуджений на вигнання та не пішов у

призначений строк, міг бути покараний. У рабство продавали метеків, які не сплатили податок або не мали заступників — простатів. Атимія (повна або часткова) накладалася за злочини, що безчестять: псевдосвідчення, посадове зловживання, боягузтво на війні, посягання на майно підопічного. Спроба самовільного порушення атимії могла тягти за собою смертну кару.

Афінська державно-правова система, звичайно, була демократією лише для меншості вільних. Але і в межах цього історичного обмеження значення її досвіду є неминучим. На тлі деспотичних та олігархічних режимів, що домінували тоді у більшій частині світу, Афіни створили такий правовий порядок, який розкрив творчі можливості суспільства і людини, у небачено короткий історичний строк створили блискучу культуру, в том числі політичну, що стала школою демократії для майбутніх поколінь.